

דוד שחר

החייאת הלשון העברית כביטוי לתפיסה היסטורית ותרבותית, בחינוך העברי בארץ-ישראל בראשיתו

מפתח הזהב של החינוך העברי הוא הלשון העברית. אתם שנמסר
בידכם המפתח לנשמת העם, אותו החבל, שבו נאחזנו בשעה שאונייתנו
היתה מטורפת בים – אתם בשובכם לבתיכם, השתדלו למסור את
המפתח הזה לכל העם העברי ולבניו ולבנותיו אחד, ואז נפתח בעצמנו
את השער הגדול לתחיה ולתקומה שלמה.

ח"נ ביאליק, על החינוך והלשון (תרע"ז)

תאריכים: החינוך העברי, תחיית הלשון העברית, לאומיות, "עברית בעברית",
אחד העם, אליעזר בן-יהודה, תודעה היסטורית ותרבותית.

תקציר

המורים העבריים בראשיתו של החינוך העברי בארץ-ישראל קיבלו על עצמם להפיץ את
העברית החיה, "להפוך לשון ספרותית ללשון החיים". בעיניהם שימשה העברית
כמקצוע החשוב ביותר במהפיכת התחייה הלאומית, ופיתוח ההוראה בעברית של כל
מקצועות הלימוד נחשב בעיניהם כמטרה מרכזית בעבודת החינוך. ברם, המאבק על
השימוש בשפה העברית בבית הספר העברי היה יותר מאשר מאבק טכני על כלים
ויותר מאשר תפקיד טכני-פונקציונלי כלשון ההוראה ושפת הדיבור של התלמידים. היה
זה מאבק על ערך מהותי של העבר היהודי ומאבק לביסוסו של ערך ציוני מרכזי.
לאור האמור, מטרת המאמר לשאול ולבחון: מה הם תחומיה של הזיקה לעבר
ולמורשת ההיסטורית-התרבותית בתהליך החייאת הלשון העברית בחינוך העברי
בארץ-ישראל בראשיתו, ומה הם ביטוייה? באילו ממדים מאפיינת הלשון העברית את
התרבות הלאומית ואת העבר ההיסטורי-תרבותי בתפיסת החינוך העברי בארץ-
ישראל?

הלשון העברית נתפסה במשמעות רב-ממדית: היא היוותה סמל רב-עוצמה המבוסס
על קונטציות היסטוריות ותרבותיות; היא ביטאה זיקה לעבר ותחושה של ייחודיות

מעוף ומעשה מס' 6, תש"ס – 2000

תרבותית והיסטורית; היא ביטאה גם סוג של פרשנות העבר כבסיס לניכוס הציוני וליצירת תודעה היסטורית שבמוקדה הלשון העברית כמגלמת רציפות היסטורית ואחידות היסטורית המעניקה לגיטימציה. אולי יותר מכל 'מקום זיכרון' אחר יצרה הלשון העברית את הזיקה לעבר ולמורשת ההיסטורית-התרבותית כחלק אינטגרלי מההווה, ואת תחושת ההמשכיות 'הברורה מאליה' מהעבר התנכ"י אל ההווה.

מבוא

היסטוריונים נוהגים לחלק את טיפוסי הלאומיות לשני סוגים עיקריים:¹ **הסוג האחד** מוצאו במהפיכה הצרפתית. הוא נשען על המורשת החילונית והרציונליסטית של תקופת ההשכלה, רואה את המדינה כמבוססת על אמנה חברתית וכמבטאת רצון אזרחיה. לאומיות זו היא בבחינת סטטוס אובייקטיבי – אדם יכול לשייך עצמו מרצונו לאומה מסוימת, וכל עוד לא הפר את ההסכם שבינו לבינה, הרי הוא חלק ממנה. **הסוג השני** מקורו בתקופת המרד נגד הרציונליזם, הלא היא הלאומיות הרומנטית. לאומיות זו מתבססת על תפיסה אורגנית של חברה הצומחת מקשרים של דם ומוצא, לשון, תרבות והיסטוריה, והיא בדרך כלל אף מתקשרת לטריטוריה מסוימת, שבה עברו ימי ילדותה של האומה והתגבשו ערכיה. מבחינת תפיסת מהותה של הלשון, הלאומיות הרומנטית רואה בלשון תופעה תרבותית-אתנית, בעלת ייחוד מורפולוגי, שנוצרה ומוסיפה להתייצר תמיד בעולמו של עם נתון, ושבה חושב העם, מרגיש בה, מתבטא בה ומממש בה את חייו המעשיים והרוחניים. כך, למשל, לפי תפיסתו של המשורר הגרמני א"מ ארנדט (1769-1860), הלשון הלאומית של האומה משמשת 'תמונת בראשית' להווייתה ולדרך רוחה מאז ומעולם, ומאידך גיסא – משמשת האומה בניסיונה ההיסטורי ובאורח-חייה הייחודי בכל הדורות אמת-מידה לאבחנת רוח לשונה וטיב אופייה; ולפי תפיסתו של הפילוסוף וההיסטוריון ו' הומבולדט (1767-1835), הלשון הלאומית מגלמת באופיה ובתכונתה את הצורה החיצונית של הרוח. בלשון גנוזה בכוח, לדעתו, מעין השקפת עולם רוחנית מיוחדת המתגלה במידה ניכרת בדרך מבעה, בתבניות דיבור ובמבנה המורפולוגי הסגולי בכלל, ויוצא אפוא שלשונו ורוחו של העם חד הן, המזדהות כתופעה גינטית באחידותה.

הרעיון הלאומי בנוסח המהפיכה הצרפתית לא יכול היה להתקבל כבסיס לתפיסה לאומית יהודית: עם שאין לו מדינה איננו יכול לאמץ תפיסת אזרחות המתבססת על רעיון המדינה. לעומת זאת, בלאומיות הרומנטית-האקסקלוסיבית, שגזרה על היהודים שלא יוכלו להסתפח אל חיק האומה שבקרבה חיו, דווקא בה נמצאו הרעיונות שיכלו לשמש נושא ללאומיות יהודית

מתגבשת. מתוך תפיסה זו, הלאומיות היהודית המודרנית בישרה לראשונה "רעיון שהיה זר ומוזר לחברי הקורפורציה היהודית המסורתית – שפה אחת ללאום הממלאת את כל הפונקציות"²: הלשון העברית כלשון הקודש ולשון הלאום של העם לאורך כל דורותיו וכלשון העתיד הלאומי הגאולתי.

הציונות כתנועה לאומית הדוגלת גם במהפיכה חברתית ותרבותית ראתה מתחילת דרכה את החינוך העברי ככלי להגשמת מטרותיה, והחינוך העברי מראשיתו היה חדור באידיאולוגיה הציונית, וביקש להכשיר את הדור הצעיר ברוח המטרות והערכים שהציבה. משנות ה-80 של המאה ה-19 ועד לראשית המאה ה-20 החל שלב חשוב בעיצוב התשתית לתרבות חדשה בארץ-ישראל, וביצירתה שותף ואותה הפיץ החינוך העברי. כהגדרתו של מרדכי בן הלל הכהן, מתפתחת "קולטורה עברית לאומית"³ המעמידה מערכת סמלים, יעדים, ערכים וסמלי זהות והזדהות חדשים. בשלב ראשיתי זה אין עדיין לחינוך העברי משנה חינוכית סדורה, אולם יש לו סמלי זהות והזדהות חדשים – המבטאים את ייחודה של התרבות הארצישראלית המתחילה להיווצר. בין הסמלים החדשים הללו היתה הלשון העברית לסמל חזק ורב-ממדי בתרבות היישוב, ולא נמצאו עוררין על מקומה כערך עליון בחינוך.

המורים העבריים קיבלו על עצמם להפיץ את העברית החיה גם מחוץ לכותלי בית-הספר, "להפוך לשון ספרותית ללשון החיים"⁴. בעיניהם שימשה העברית כמקצוע החשוב ביותר במהפיכת התחייה הלאומית, ופיתוח ההוראה בעברית של כל מקצועות הלימוד נחשב בעיניהם כמטרה מרכזית בעבודת החינוך. ברם, המאבק על השימוש בשפה העברית בבית-הספר העברי בראשיתו היה יותר מאשר מאבק טכני על כלים ויותר מאשר תפקיד טכני-פונקציונלי כלשון ההוראה ושפת הדיבור של התלמידים. היה זה מאבק על ערך מהותי של העבר היהודי ומאבק לביסוסו של ערך ציוני מרכזי.

לאור האמור, אנו מבקשים לשאול ולבחון: מה הם תחומיה של הזיקה לעבר ולמורשת ההיסטורית-תרבותית בתהליך החייאת הלשון העברית בחינוך העברי בארץ ישראל בראשיתו, ומה הם ביטוייה? באילו ממדים מאפיינת הלשון העברית את התרבות הלאומית ואת העבר ההיסטורי היהודי בתפיסת החינוך העברי בארץ-ישראל? מקובל לטעון כי התרבות הלאומית הארצישראלית שהחינוך העברי משנות ה-80 וה-90 של המאה ה-19 היה שותף ביצירתה והנחלתה, עמדה בסימן של מתח בין מגמות המשכיות לניתוק, בין רציפות לשינוי והתחלה מחדש (כפי שהן באות, למשל, לידי ביטוי בהשקפותיהם של אחד העם מצד אחד וברדיצ'בסקי מצד שני, ובגוני ביניים אצל הוגי דעות

אחרים).⁵ בדיוננו בתחיית הלשון העברית בחינוך העברי בארץ ישראל בראשיתו, כביטוי לזיקה ולתפיסה היסטורית ותרבותית, יש משום ניסיון לברר טיבה של תרבות זו מצד התודעה ההיסטורית והתרבותית, ומצד עקרון ההמשכיות והרציפות ההיסטורית, כיסודות ערכיים וכממדים מכוונים ומכוונים.

החייאת הלשון העברית כלשון ההוראה ושפת הדיבור בבית-הספר העברי

אליעזר בן-יהודה היה בין הראשונים שסברו כי שפת ההוראה והחינוך חייבת להיות עברית, ורק עברית. על סמך ההנחה כי בית-הספר נוטע בנפשות התלמידים לא רק את הלשון שלומדים אותה אלא את הלשון שלומדים בה, תבע בן-יהודה כבר מראשית דרכו הלאומית כי תונהג לא כאחד ממקצועות הלימוד האחרים, אף לא כ"מקצוע חובה", אלא כשפת בית-הספר כולו. את דעתו ביסס בטיעונים אלה: "רק בחנכנו את נערינו בשפה עברית, בהסכינם לדבר את השפה הזאת תמיד גם בדברם את לבבם או בהגותם ברוחם – רק אז יסכינ הנער העברי לאהוב את עמו עוד בימי ילדותו ולא יחדל מאהוב את העם הזה עד יומו האחרון. אך אם בשפה אחרת נחנכהו... אז יאהוב את העם אשר שפתו ידבר, ואשר את ספרותו יקרא..."⁶ את טיעוניו סיים בן-יהודה במסקנה חד-משמעית העולה לדעתו מן הטיעונים שלו: "אם חפץ נחפוץ בקיום הלאום, אם חפצנו כי בנינו יהיו עברים, עלינו לחנכם בשפה עברית ולעשותה השפה העיקרית בחינוך בנינו".⁷ מכאן סלולה הדרך למסקנה נוספת, שיש צורך להניח "אבן פינה להשכלה לאומית ולא להשכלה צרפתית או אשכנזית", ולדעת בן יהודה אפשר להשיג מטרה זאת רק על ידי חינוך עברי: "ובמה נצליח ליסד השכלה לאומית אם לא נקח שפת עברית לשפת החינוך?"⁸

אליעזר בן-יהודה היה המתחיל ברעיון ובעקבותיו המשיכו המורים העברים. הם הכירו בנחיצות העברית כשפת הדיבור, הקריאה והכתיבה בכל הרמות, וזו היתה ל"מעין *id'e fixe* להמורים העברים בארץ-ישראל",⁹ מכשיר ראשון והחשוב ביותר לחינוך לאומי, מן הטעם הלאומי "כי אם נחפוץ בקיום הלאום, אם חפצנו כי בנינו יהיו עברים, עלינו לחנכם בשפה העברית ולעשותה השפה העיקרית בחינוך בנינו".¹⁰

ייחודה של הוראת העברית בחינוך העברי היה במשמעות הסמלית שקיבלה בהפיכתה לשפת ההוראה ב"שיטה הטבעית", שזכתה לכינוי "עברית בעברית". המוסד החינוכי הראשון בארץ-ישראל שבו התחילה העברית להיות שפה

מדוברת, היה בית-הספר לבנים 'התורה והמלאכה' של חברת כי"ח, בהנהלת נסים בכר. בשנת 1883 החליט בכר לייחד מקצועות אחדים, ששפת ההוראה בהם תהיה עברית, והציע לאליעזר בן-יהודה "להתרכז בשיטה זו ולשכללה" – בשיטת ההוראה ללא תרגומים על פי "הגישה הטבעית", היא "שיטת האם".¹¹ הצעה זו תאמה את תפיסתו האידיאולוגית של אליעזר בן-יהודה, שביטא שלוש שנים קודם לכן – ללמד בבתי הספר בארץ-ישראל את כל מקצועות הלימוד בעברית בלבד. לאחר בן-יהודה המשיך בכך דוד ילין.¹² במקביל לעבודת ילין בפיתוח השיטה, פיתחו עוד שני מורים – יהודה גרזובסקי ויצחק אפשטיין, שאף פירסמו ספרי לימוד על פי השיטות הספציפיות שהם פיתחו.¹³ המורים העברים נתפסו לשיטת "העברית בעברית". הם ראו בה את אחד העקרונות הבסיסיים של בית-הספר הלאומי והצליחו להחדירה בדרך כלל למערכת כבר בראשית ימי בית-הספר העברי.¹⁴ את ערכה ויתרונותיה ראו מהבחינות הפדגוגיות, הלאומיות והדידקטיות. כך, למשל, את ערכה הפדגוגי והלאומי של שיטה זו הבהיר המורה חיים אריה זוטא –

השיטה הטבעית יש בכוחה להשיב את האומה למחשבה עברית מקורית – כי שיטת התרגומים בפה היא גם שיטת התרגומים במחשבה. ואם אידיאלי כל אומה יכולים להיות מבוטאים רק בשפת גזעם, הרי כל מה שיצרנו באוצר המחשבה במשך הגלות הארוכה אינו אלא מחשבה מתורגמת ולא מקורית, וכל מה שכתבנו בעברית – היה רק תרגום של השפה הנכריה בכל גווניה וסגנונה, שבה חשבנו את דברינו, ורק עי"ז שנתחיל שוב ללמד את ילדינו לדבר עברית, נשיב להם בתחילה את המחשבה העברית המקורית הצרופה וגם יצירת רוחנו תהיה מקורית עברית. ואם צדקו חוקרי הלשון, המזכירים שכל אדם יכול לסגל לו רק שפה אחת – הרי רק על-ידי הקניית שפתנו במחשבה מקורית לילדינו, תהיה השפה האחת, שפתנו העברית, השפה הלאומית, ולא שפת הגלות.¹⁵

שיטה זו סיפקה את צורכי השפה הלאומית, אך גם ענתה להיגיון הדידקטי: כל פעוט לומד לדבר בשפת אמו מינקות, אף-על-פי שתחילה אין הוא מבין כלל מה היא שחה. בכל זאת הוא מסוגל לדבר בשפתה לאחר שנים ספורות בלבד. מכאן הקישו נאמני השיטה הטבעית על הוראת השפה בבית-הספר – אם האם, שאיננה על פי רוב מחנכת ומורה, מצליחה בלא סדר ושיטה להקנות לבנה הפעוט את השפה, אף-על-פי ששכלו טרם התפתח, הרי המורה אשר הוכשר להוראה ונוקט מתודות מתאימות, יוכל בוודאי ללמד את תלמידו, ששכלם כבר התפתח, באותה שיטה טבעית. באופן זה גם מתרגל התלמיד לחשוב באותה

שפה נלמדת – היא העברית – בעוד שבשיטת התרגום הישנה הוא חושב עדיין בשפת האם הזרה והישגיו בעברית נמוכים.¹⁶

משמעותה הסמלית החשובה והיותה כלי מרכזי למחשבה ולביטוי הפכו את שאלת השפה העברית ליעד הראשון והמרכזי שהעסיק את המורים ואת החינוך העברי, ושסביבו נסבו מרבית הדיונים.

בשנת תרנ"ב (1892) נוסדה בראשון לציון אגודת מורים שפעלה עד לשנת תרנ"ו (1896) וזכתה לכינוי "אסיפת המורים". "אסיפת המורים" היתה חלוצת הניסיונות לאיחודו של ציבור המורים העבריים שהיו פזורים במושבותיה ובעריה של ארץ-ישראל, היוותה ניסיון ראשוני ליסד ולהפעיל מעין אגודה מקצועית שתשמש מכשיר ארגוני מצד אחד, וכלי ביטוי מקצועי-פדגוגי ובמה רעיונית ואידיאית מצד שני. ב"אסיפת המורים" נדונו בפעם הראשונה באופן משותף הבעיות המרכזיות שהטרידו את מערכת החינוך העברית וביקשו פתרון ברוח התקומה הלאומית, כגון פיתוח השפה העברית בבית-הספר כשפה מדוברת וכשפת ההוראה – כדרך המרכזית לפיתוח התרבות והישות הלאומית. דוברה הראשי של מגמה זו היה מזכיר ה"אסיפה" דוד יודילוביץ. במהלך דיוני הכנס הרביעי שלה בתרנ"ב, הטעים את תפקידיה הלאומיים של הלשון העברית, פירט את המניעים שבזכותם ראוי לעשותה לשון דיבור ולהנהיגה כשפת הוראה בלימודים, עמד על מרכזיות מקומו של בית-הספר העברי בתהליך תחייתה של הלשון הלאומית, וניתח את הגורמים המייעדים אותו לכך –

הרעיון אשר קם עתה בישראל ונשרש בלב רבים מעמנו להחיות את לשון עברית העתיקה ולעשותה לשפה מדוברת, ראוי והגון עתה להתבונן אליו במקום הזה ביתר שאת:

כיום הזמן אין לישראל לא בתי משפט, בתי עם ובתי ממשלה, לא שוק וברזה [בורסה] עברים, לא ארץ ולא מקום מסחר על כדור הארץ אשר נוכל להראות עליו כי שמה נשתמש ונתפתח, ונתמיד לדבר בעברית למען נתרגל בה כי תהיה בפינו ללשון מדוברת. כל אלה אין לנו, מקום לדבר בלשוננו על פי הניסיון היומי אין לנו; ואך פינה קטנה אחת, מקום לא גדול אחד נשאר לנו, אשר בו התקנה, בו כל מבטחנו, כי ממנו תצא הלשון והיתה למדוברת בפיות בני ישראל ובנותיו אשר המה יוכלו להביאה אח"כ אל השוק, אל המסחר, אל בתי העם ואל דרך החיים, והמקום הזה הוא בית הספר...¹⁷

הצורך בהנהגתה של הלשון העברית כשפת הוראה ותחייתה כלשון דיבור לא נומק ממניעים אידיאולוגיים בלבד. במהלך דיוני ה"אסיפה", ביטאו חברים נימוקים ושיקולים פרגמטיים שהביאו בחשבון אילוצים מאילוצים שונים, חלקם

פסיכו-לינגוויסטים המתמקדים בבעיות ילדים שלשון האם שלהם אינה עברית. כך, למשל, בדיון שנערך בתרנ"ב, במהלך הכנס הרביעי, בדבר לימוד הגמרא וה"חכמות הכלליות", העיר המורה אריה ליב גורדון כי "גם החכמות הכלליות לא נוכל להכניס בבית-הספר בלשון עברית כי אם בלשונות החיים", וטעמו ונימוקו עמו: "חסרים לנו שמות רבים על כל חכמות הכימיה והטבע ועוד; וגם עוד דבר, שהמורה בעצמו אינו מורגל בלשון עבר בדיבור, ואם לא יספיק הדיבור אשר בפיו לדבר לתלמידיו בלשון רחבה כל דבר חכמה וחכמה, אזי לא תבוא החכמה בלב התלמיד בשלמותה, כי אם ברעיונות מקוטעים"; ולכן: "על כן עלינו לפי דעתי ללמד בעברית רק הלשון אך לא החכמות. את המדעים נלמד באיזה לשון חיה שתהיה, אשר בה ספרים רבים לתכלית זו".¹⁸ גורדון לא היה היחיד בספקותיו. חברו לדיון, המורה אברהם אליהו הלוי ספיר, סבר כמותו. יתר על כן, ספקותיו כללו את יכולת העברית אפילו בהוראת תנ"ך: "מכיוון ששאלתנו סובבת על ביאור התורה ועל ביאור המקומות היותר קשים בתנ"ך, הנה עלינו לשים לב, שביתר השפות, אף היותר ז'רגוניות, נמצאים המבטאים הטבעיים להסביר ולהטעים את הילד, בעוד שבעברית יחסרון כל אלה. וע"כ מטיל אני ספק באפשרות הדבר הזה, לאמור: לבאר את התורה והמקומות הקשים שבנביאים וכתובים רק בעברית לפי מעמד העברית היום". לא היה זה, לדעתו, אלא מצב זמני, לא רצוי, ולכן הוא מוסיף: "אבל עלינו באמת להשתדל ולהכין את הלשון לתכלית זאת, כי נוכל סוף סוף לבאר הכל בעברית ולהכין לא רק את הילדים לזה כי אם גם את המורים בעצמם".¹⁹ הסתייגויותיהם של גורדון וספיר הרתיחו את הנאספים, והם טענו כלפיהם כי אם ילמד התלמיד את המדעים בלשון זרה הוא לא ישלוט בשפה העברית לעולם. ובאשר לספרי הלימוד והשמות השונים, הרי הזמן והצרכים ייצרו ספרים ושמות, וחסרונם עד עתה אינו מהווה סיבה לביטול השפה העברית כשפת לימודים; זאת ועוד, הכל הוא עניין של תשומת לב יתרה – על המורים להשתדל בכל כוחם להסביר כל דבר בעברית, ותוך כדי מעשה הם ייצרו אף מילים החסרות בשפה העברית, "ואף ההרגל עושה את שלו ובכל מובן".

אמנם המורים העברים הביאו ראיות מניסיונותיהם החינוכיים, אך דומה שהמניע האידיאולוגי הלאומי זוכה בדיונים ליתר עדיפות וליתר משקל. כך גם ניתן לראות בהכרעה בבחירה לטובת ההברה הספרדית.

בשעה ששררה רמה גבוהה יחסית של הסכמה בקרב הקבוצות השונות ביישוב החדש לגבי העיקרון של תחיית העברית, והקשיים נתגלו בעיקר בשלב הביצוע, שררו חילוקי דיעות לגבי שאלת ההברה והצורך לבחור בין הברה

ספרדית לאשכנזית. ההכרעה בבחירה לטובת ההברה הספרדית נעשתה במידה רבה על-ידי המורים. את השיקול בדבר יתרונה של הברה זו ובדבר קשר סיבתי-פנימי בין הכרעה לטובתה לבין תחיית הלאום, הבהיר דוד ילין –

בארץ-ישראל נכון לקבל את המבטא הספרדי מפני כי הוא מבטא אחינו הספרדים הרבים בא"י, ומפני כי האשכנזים הראשונים שהחלו להשתמש בעברית בתור שפה חיה קבלו כבר את המבטא הזה, ומפני כי הסביבה בא"י, בערים וביחוד בכפרים, מדברת ערבית, והמבטא הזה קרוב יותר למבטא הלשון הזאת, האחות החשובה ללשוננו...

האמצעי הטוב יותר אשר בו נוכל להשתמש להפצת המבטא הנכון אשר יקובל, הוא כמובן בית-הספר, כי רק הוא יוכל לשימו ולקבעו בפי ילדינו, ורק על ידו אפשר כי הדור הבא ידבר עברית בארצנו, מרכז תחיית עמנו...²⁰

בעוד אוכלוסיית ההורים במושבות ורוב האוכלוסייה העירונית דיברו במבטא אשכנזי, דיברו הילדים בבית הספר במבטא ספרדי. חוסר המשטר, הסדר והאחידות הוא שאיפשר למורים לקבוע הלכות. דרך זו של הכרעה הביאה לכך שלא בכל המוסדות החלו ללמד בהברה ספרדית בעת ובעונה אחת. ויכוח בנושא התגלע בתרנ"ה ב'אסיפת המורים' השביעית. בעוד המורה מרדכי לובמן מעלה את בעיית הדרכים השונות הנהוגות בהגייה בבית-הספר, בבית ההורים ובבית-הכנסת – הגורמים ש"יתבלבל מוחו של הילד" – והמורה גורדון טוען "כי אם יקראו הילדים בהברה הספרדית אז לא יבינו דבר בבית התפילה", משיב גרזובסקי: "אדרבה, גם זו לטובה. ידברו האבות בהברתם והילדים באמת בל יבינו את השגיאות של אבותיהם".²¹ לנוכח חילוקי הדעות הוחלט על פשרה: בבית-הספר לאשכנזים ילמדו בשנתיים הראשונות בהברה אשכנזית, "ומכאן ואילך גם בהברת הספרדים, למען ידעו שתיהן, ולהפך בבית-הספר הספרדים". בדרך זו קיוו המורים למנוע מעבר חד מן המבטא המקובל בבית ההורים אל זה הנלמד בבית-הספר, ועם זאת להבטיח שכל ילד ישלוט בשני המבטאים (מעין "דו-לשוניות פונטית").

אמנם שררו חילוקי דעות בשאלת האחדת המבטא, אולם הלוחמים למען ההברה הספרדית ניצחו במאבק, והיא הפכה לנורמה המקובלת.²² הדיבור במבטא הספרדי הפך לסימן ההיכר של הילדים במערכת החינוך הציונית, להבדיל בינם לבין הילדים שבתלמודי התורה של החינוך הישן. לפעמים הבדיל המבטא גם בין דיבורם של ילדים לבין זה של הוריהם, בעיקר במושבות שבהן רווח עדיין המבטא האשכנזי בקרב המבוגרים.

המשכה של המגמה שלפיה ההכרעות הלשוניות לא היו רק הכרעות מקצועיות-פדגוגיות, אלא גם ובעיקר הכרעות ערכיות ופוליטיות-תרבותיות, ניכר גם בייסוד הסתדרות המורים העברים בארץ-ישראל בשנת תרס"ג (1903), המהווה בלי ספק שלב נוסף בגיבוש התנועה החינוכית-עברית בארץ-ישראל, ונמשך עד ל"מלחמת השפות" בשנת תרע"ד (1914).

מספר תכליות קבעה לעצמה הסתדרות המורים עם ייסודה:²³ (א) הטבת מצב החינוך בארץ-ישראל; (ב) תחיית השפה העברית והרוח הישראלית בבתי-הספר;

(ג) הטבת מצב מורי בתי-הספר בארץ-ישראל. שתי התכליות הראשונות מציגות יעדים לאומיים והסעיף האחרון עוסק במטרה פרופסיונלית. אכן, בדיוני המורים בוועידות היסוד של הסתדרות המורים הודגש שיעקר מגמתו של בית-הספר העברי הוא לחנך דור עברי בריא ונאמן לעמו, לעבודה גופנית בארץ ולשפתו, והוחלט כי בבית-הספר העברי לא ילמדו כי אם שפה אחת, שפת עבר. מעדויות רבות ושונות מתברר עד כמה גדולה היתה תרומתם של המורים העברים בעשור הראשון ובתחילת העשור השני של המאה הנוכחית להפצתה של הלשון העברית, לא רק בבית-הספר: "העברית יצאה מבית-הספר והתחילה להיות גם לשון הבית והרחוב, לשון חיי המעשה".²⁴

רגש הביטחון באידיאל המשותף של תחיית הלשון העברית התגלה ככוח מכריע ב"מלחמת השפות" שפרצה בשנת תרע"ד נגד החלטת חברת 'עזרה' ללמד בטכניון ובבית-הספר הריאלי, העומדים לקום בחיפה, את הלימודים הריאליים בגרמנית. עם ההחלטה הזאת התפטרו ממנו הנציגים הציוניים (אחד העם, שמריהו לזין ויחיאל צ'לנוב), ובמכתב התפטרותם כתבו: "משום שאנחנו רואים בתחיית עם ישראל, תרבותו ושפתו הלאומית בארץ-ישראל את האידיאל הכי גדול שלנו, מוכרחים אנו לדרוש, שכל המוסדות החינוכיים בארץ-ישראל יהיו מכוונים לשאיפה זו".²⁵ החלטתה של חברת 'עזרה' התפרשה כהתנכלות לשפה העברית, ועוררה בארץ-ישראל גל של מחאות ומאבק ציבורי. המחאות התרחבו נגד כל מערכת החינוך של חברת 'עזרה', חלק גדול של המורים והתלמידים בבתי-הספר של החברה נדחף אף הוא למאבק בדרישה להנהיג את הלשון העברית כשפת ההוראה היחידה בכל בתי-הספר של 'עזרה', וכשלא נתמלאה דרישתם שבתו מלימודיהם גם התלמידים וגם המורים. הרוב יצא ממוסדות החינוך של 'עזרה' ובסיועה של הסתדרות הציונית והסתדרות המורים הוקמה תוך חודשים מספר רשת חליפית של מוסדות חינוך עבריים. כך

הביאה מלחמת השפות למהפך שבמוקדו ההוראה והדיבור בשפה העברית כסמל חשוב של תחייה והתחדשות לאומית.

המורים העברים הבינו היטב מתחילת מפעלם החינוכי שחינוך עברי לאומי במובנו העמוק ביותר – גם זה שמושגת על החיים בחיק הטבע הארצישראלי וגם זה שבהשגה היסטורית ובמורשת הדורות – לא יצלח אם לא תבצר לעצמה הלשון העברית את מעמדה המיוחד. עד כמה נשתנו פני הדברים בתקופה זו של ראשית החינוך העברי בארץ-ישראל ניתן ללמוד מדבריו של אחד העם משנת 1912: "ראיתי את העבודה החינוכית בראשיתה, לפני שמונה עשרה שנה, ולא נתנני לבי אז להאמין כי אלה המורים אשר נשאו בלבם את האידיאל הגדול של חינוך עברי בלשון עברית והתחילו להגשימו במעשה בכוחם המצומצם, כי הם יצליחו באמת לחולל 'מהפכה' רוחנית כזו בעולמנו... עתה ראיתי כי באמת עשה 'הביטחון' נפלאות. חנוך עברי בלשון עברית אינו עוד אידיאל בארץ ישראל, אלא עצם החיים, חזיון טבעי, שמציאותו מוכרחת ובטולו לא יצויר עוד".²⁶

תחיית הלשון העברית כבסיס לתודעה היסטורית ותרבותית

שלושה ממדים ערכיים מוצא קלזנר בשלבי התפתחות היחס ללשון העברית. במלחמת השפות בא לידי ביטוי, לדעתו, הערך המדיני של הלשון העברית, ובה החלו לראות בלשון קניין מדיני. ברם, לתפיסתה כ"ענין מדיני ריאלי... פלאטפורמה מדינית שלמה", קדמה 'התקופה הרומנטית', שבה היה היחס אל השפה כאל שפת העבר וכלל את מחבבי לשון קדם; וקדמה גם ה'תקופה התרבותית' שבה הוכרה הלשון כקניין לאומי-תרבותי אשר בו נתגלתה רוחה של האומה וניתן הערך לקיומה ולתחייתה לעתיד.²⁷ במינוחים 'תקופה רומנטית', 'תקופה תרבותית' ו'תקופה מדינית', אין קלזנר מתכוון לתחום יחידות היסטוריות-כרונולוגיות, אלא לאבחן משמעויות סגוליות, אוריינטציות ערכיות-היסטוריות ותרבותיות ביחס לתהליך תחיית הלשון העברית בראשית הציונות. ההבחנה שעושה קלזנר עשויה להדגים את התודעה ההיסטורית החדשה שמצאה ביטוי בולט בתפיסה הציונית ובתפיסת החינוך העברי, באותו תחום הנחשב בעיני עמים רבים כאספקלריה העיקרית לייחודם הלאומי – השפה, "כנושאת מחשבת האומה ברציפותה בכל העתים", וכ"ביטוי המלא לרוח האומה מראשית ימי האומה בכל תולדותיה".²⁸ עבור המורים העברים

היתה לתודעה זו משמעות מכוונת: "תחיית השפה העברית היא אידיאה הממלאת חלק גדול מתוכן חיינו ובתי ספרנו... בנינו צריכים לדעת כי עם היסטורי וקולטורי הננו, עם שיש לו שפה היסטורית".²⁹ לדידם, התלמידים צריכים לדעת כי כשם שיש קרקע חומרית שממנה נובעת כל יצירה חומרית, כך יש גם קרקע רוחנית, שממנה נובעת כל זיקה תרבותית והיסטורית, ובלי מגע עם קרקע זו המתגלמת בלשון העברית, אין מקום לצמיחה רוחנית אמיתית ואין יוצאים ידי חובת חינוך שלם.

א. הלשון העברית – סימן היכר לאומי

התנועה הציונית ראתה בלשון הן אמצעי לביטוי לאומי והן סמל לאומי, וכבעלת סגולות המייחדות אותה בין שאר הקניינים הלאומיים. עבור ח"נ ביאליק, ללשון יש סגולה המייחדת אותה בין שאר הקניינים דווקא בכך שהיא נראית לו כחטיבה אורגנית שאינה בת הפקעה –

הלשון – זו היא תוכן הלאומיות. כשאשאל אתכם: מה היא לאומיות? תראו לי על כמה הרגשות מופשטות שבעומק הלב ובסתרי הנשמה. אבל כשאבקש מכם, שתראו לי ערך לאומי אחד ממשי, מציאותי, אז אין לכם כי אם השפה, השפה העברית. התוכן יכול להשתנות לגמרי, אבל הלשון אינה משתנית, אלא מתפתחת.³⁰

אנו נתקלים כאן לא רק בהבחנה שבין תוכן לצורה, אלא גם בקביעת זיקה מיוחדת פנימית בין עם ללשון, זיקה היוצרת לעצמה דרכי שימור מיוחדים משלה. הידרשות לקטיגוריה אורגנית של התפתחות לעומת קטיגוריה מיכנית של שינוי נתנסחה אצל ביאליק בצורת משל –

'אומה ולשון' – לכאורה אין שני הדברים הללו אלא אחד – זוהי מין טאבטולוגיה, 'כפל עניין במלים שונות'. הלשון והאומה – דומה כאלו היינו אומרים: הצמיחה והצומח.³¹

עניינו של משל זה, שכשם שאין להפריד אצל הצומח בין דבר צמיחתו לבין היותו עצם צומח, אלא באשר הוא עצם צומח הרי הוא נתון בתהליך של צמיחה, כך אין להפריד אצל אומה בין היותה אומה לבין היותה בעלת לשון. היא אומה והיותה בעלת לשון היא אפוא גילוי החיים ועצם תהליך החיים של אומה. גישה דומה שימשה בתפיסתו של אחד העם חוליית מעבר להבלטת צידה ההיסטורי של הלשון –

כשם שאין האיש הפרטי יכול לחשוב ללשונו העצמית והטבעית שום לשון שלמד אותה בהיותו כבר בר-דעת, אלא זו שבה שרו לו את שירי

הערש שנשרשה בנפשו בטרם עוד ידע את עצמו והלכה ונתפתחה בו יחד עם הכרתו העצמית – כך גם עם שלם אין לו לשון לאמית אלא זו שנמצאה עמו כבר בעמדו על מפתן ההיסטוריה בטרם עוד התפתחה הכרתו הלאומית בכל תקופה, והיתה מלווה אותו על דרכו בכל התקופות אשר עברו עליו, באופן שאינו זוכר עצמו בשום זמן בלעדה.³²

השאיפה לשוב אל התקניות בהווייתו הלאומית של העם היהודי קיבלה ביטוי בתפיסתה של הציונות שהכירה בצורך בשפה לאומית המגלמת את שאיפת התחייה הלאומית. מלכתחילה היה ברור, לאור הקשר בין העם ולשונו העברית, כי אי אפשר לבחור לצורך זה בשום לשון אחרת, כשם שאי אפשר לבחור ארץ אחרת כמולדת מלבד ארץ ישראל; העברית היתה לשון היהודים היחידה שאיחדה את כל העם לאורך דורותיו ועל פני כל פזוריו, ויכולה היתה לשמש אחד מסימני הזהות ובמת-מפגש חשובה למבקשים ליצור את הלאום העברי החדש.

אבות החינוך העברי הלאומי וראשוני המורים העבריים בארץ ישראל הכירו בקשר שבין העם ולשונו כאחד מיסודות הקיום הלאומי, והכירו בלשון העברית כ"נותנת צורה לאומית שלמה לכל עולמו הפנימי של הילד".³³ פרץ סמולנסקין, שהיה הראשון בין מנסחי היסודות הלאומיים בחינוך היהודי הלאומי – שהלכו ונתגבשו במשך הזמן גם במעשה החינוכי – גיבש תפיסה לאומית מוצהרת אשר אחד מסממניה הבולטים והמעניינים היה בטרנספורמציה של מושגים מסורתיים ומשכילים, אשר קיבלו משמעות לאומית. יעדו העיקרי של סמולנסקין היה להוכיח כי היהודים היו בעבר, והם גם בהווה, עם, ולדחות את הניסיונות להגדיר את היהודים בעת החדשה – ואולי כבר מאז חורבן מדינתם העצמאית, כעדה דתית בלבד.³⁴ הלשון מהווה, לדעתו, את האטריבוט הלאומי המלמד על הייחוד הלאומי היהודי, "היא תתן לנו כבוד ועוז, היא תקשרנו מעדנות להקרא בשם ישראל. כל העמים יציבו להם מצבות אבנים... ואנחנו אשר אין לנו לא מצבה ולא ארץ, לא שם ולא דבר, רק המצבה האחת, הזכרון האחד הנשאר לנו מחרבות מקדשנו – היא השפה העברית".³⁵

ממשיך דרכו ומפתח תורתו של סמולנסקין היה אליעזר בן-יהודה, שבמאמרו הראשון 'שאלה נכבדה', שהתפרסם בה'שחר', עיתונו של סמולנסקין, בחן מהי הגדרת הלאומיות בכלל ומה הם מאפייניה בעם ישראל, והגיע לכלל מסקנה כי על אף הפזורה היהודית העצומה בכל רחבי תבל, יש בה כל אותם המוטיבים ההופכים ציבור אנשים ללאום אחד, ובראש וראשונה – השפה העברית.³⁶

ב. הלשון העברית – גורם מקשר ומאחד

הציונות התלבטה מראשיתה לגבי טיב הקשר בין היהודים, וזאת נוכח התפיסה שהיתה מקובלת על היהודים במערב מאז האמנציפציה שהקשר הקיים בין היהודים אינו אלא קשר דת בלבד. הלשון העברית כסימן היכר לאומי יכולה היתה לשמש בסיס לטיעון שלמרות הפיזור של היהודים בקרב העמים נראו תמיד כאחדות לאומית אחת, "השפה זה הקשר המאחד לאגודה אחת את כל פרטי הלאום... שפה אחת משותפת – אות הוא גם ללאומיות אחת ומשותפת".³⁷

המורים העברים בארץ-ישראל, שכאמור ראו בתחיית עם ישראל ושפתו הלאומית בארץ-ישראל אידיאל חשוב מבחינה לאומית, ראו בה גם אידיאה מלכדת –

הלשון ערכה גדול גם מבחינה לאומית: הלשון העברית מאגדת את חלקי העם הנפרדים ועושה אותם לעם אחד, למשפחה אחת של אחים.³⁸

שפה לאומית יכולה להיות רק אחת כי רק פעם יוצר העם שפה באופן טבעי, בכוח הדוחף הפנימי שלו. השפה הלאומית בתור ירושה עוברת מדור לדור, משמשת קשר פנימי המאחד את כל חלקי העם. השפה הלאומית בתור ירושה משותפת, מקרבת את הלבבות, מאחדת את הכוחות ומכינה את האפשרות ליצירה לאומית.³⁹

ההתייחסות כאן לעם היהודי – "כקבוצה היסטורית" שיצרה בעבר שפה לאומית; ולשפה – כירושה המבטאת קשר פנימי, כמבטאת את ההכרה הסובייקטיבית ואת הרגש כפשוטו כקנה מידה להגדרת עם. העברית נתפסת כלשון היהודים היחידה שאיחדה את כל העם לאורך כל דורותיו, והיא לכן בבואה היסטורית של חיי העם, הביטוי היותר עמוק של עצמיות העם וסמל אחדותה של האומה המקשר בין העבר והעתיד.

המציאות החברתית ששררה בקרב היישוב בארץ-ישראל נתנה משנה ערך לעקרון האחדות. בתיאורים שונים מדובר על "העדות הנפרדות בישראל השבות מארצות הגולה",⁴⁰ על בעיית "ההמון מבולבל השפות אשר אין לו כל אחדות",⁴¹ ועל "לשונות העלגים הז'רגון האשכנזי והספרדי וכו', המחלקות את לבות המדברים אותם ועושים אותם כמו היו בני עמים שונים, וגורמת פרוד הלבבות נורא בדעות ונמוסים ומנהגים עד שהספרדי יקרא 'יהודי' רק לספרדי ולא לאשכנזי, והאשכנזי יקרא 'יהודי' לאשכנזי ולא לספרדי, והפרוד הזה הוא שעומד לשטן לכל דבר טוב ומועיל בחיינו הגשמיים והרוחניים".⁴² מכאן המעלה היתרה הנודעת לעברית בתור לשון מאחדת את עדות ישראל, כפי שהעריך

המורה דוד יודילוביץ בשאלה רטורית: "ועל כולם ילמדוני נא, רבותי, באיזה לשון אבחר אני, האשכנזי, למתקנת בני לבין ילד תימני, גורגי, ספרדי, בוכרי או גר מילדי הגרים מרוסיה, שבפה למכביר אם לא את עצם זאת הלשון?... הן לא יש לי בפי שום לשון אחרת משותפת שגם אני וגם הוא מדברים בה או יודעים אותה?".⁴³ תפקידה של השפה העברית הוא, אפוא, באיחוד כל שבטי ישראל לעם אחד, והסיכוי העיקרי ליצירת אומה מאוחדת תלוי לפיכך בתחייתה.

ג. הלשון העברית כקוד מפתח לאוצרות התרבות

המהפכה שחוללה התנועה הלאומית היהודית החל מן העשורים האחרונים של המאה ה-19 התבטאה, כאמור, בדרישה הנמרצת לעשות את הלשון העברית ללשון הלאומית. סופרים, הוגי דעות ומורים זיהו את הלשון כיסוד עיקרי של הלאומיות וכמשאב ראשוני שבו נתלית וממנה נובעת יצירת התרבות. כיצד יש לייצג את התרבות הלאומית? מה וכיצד יש להנחיל באמצעות מוסדות החינוך העברי כתכני תרבות נושאי הזדהות יהודית תרבותית? כפי שמדגיש שביד, הוגי הדעות והמחנכים שעיצבו את תכניות הלימודים בבית-הספר הלאומי הציוני בארץ-ישראל מראשיתו ראו בלשון העברית גורם מייצג ומפנים של התרבות הלאומית כמסכת אחדותית שלמה,⁴⁴ ולדעתו, בתפישת התרבות כהתבטאות 'רוח' העם יש ללשון משמעות תיפקודית, ערכית וסמלית מרכזית.⁴⁵

בעיניהם של חסידי העברית, כמו ז'בוטינסקי ואחד העם, לא היה כל ספק כי הלשון העברית אוצרת בקרבה את התכונות והמידות המנטליות הלאומיות-התרבותיות של האומה, שכן ביסודה של כל תרבות לאומית עומדים מכשירי התבטאותה וכלי מבעה שבלעדיהם אין לה כושר קיום. במבוא למאמרו על החינוך הלאומי הבליט ז'בוטינסקי את תפקידה של הלשון כעוגן רוחני-תרבותי –

אדם המתעניין בספרות הצרפתית לומד קודם כל את שפת צרפת ואינו סומך על תרגומים, והרי אנחנו איננו רק "מתעניינים", אין זו לנו שאלה של סקרנות בלבד – לנו זו בעיית ריפוי ותחייתה של הנשמה היהודית המעוותת, והתרבות העברית היא לנו עוגן הצלה יחיד. על לימודה נצטרך לבנות את כל שיטתנו החדשה בחינוך, ובין שנאבה, ובין שלא נאבה, נצטרך להתחיל באותה לשון בה נכתבו כל יצירות הרוח של ישראל.⁴⁶

אחד העם העלה תפיסה תרבותית כוללת יותר, שבה הלשון ממלאת תפקיד תרבותי של יצירת רוח עברית-פטריוטית, אינטגרציה ושלמות פנימית –

חינוך לאומי אמיתי [הינו] זה שמביא את הילדים לקלוט את רוח אומתם שלא מדעתם בהכניסו ללבם את הקניינים האנושיים הכלליים בצורה לאומית.

העמים הנמצאים במצב לאומי בריא, חינוך זה אצלם דבר הבא מאליו, בלי שום השתדלות מלאכותית מאיזה צד. האטמוספירה הרוחנית הסובבת בני עם כזה מלאה היא כל כך יסודות לאומיים, עד שכל ילד, כמעט מיום היוולדו, צורתו הולכת ומשתלמת ברוח הלאומי, שלא ברצונו. וכשכל ענפי החיים הם לאומיים, גם בית הספר אי-אפשר שלא יהיה לאומי בעיקרו. אפילו אותם הלימודים שנראים ביותר כקניין אנושי כללי כמו חשבון וידיעת הטבע, אף הם אינם משוחררים לגמרי מן היסוד הלאומי... אבל מכל כלי תשמישו של החינוך הלאומי מרובה במיוחד כוחו של למוד הלשון הלאומית וספרותה. הלשון נותנת צורה לאומית שלמה לכל עולמו הפנימי של הילד, ובמיטב הספרות הלאומית הוא מוצא עולם מלא הגיונות נעלים, מוסריים ואסתטיים, שנעשים לאט לאט חלק עצמי מן ה'אני' הרוחני שלו ומתוך כך בוראים קשר אמיץ וקיים בינו ובין 'לאומיותו'.⁴⁷

מהבחינה הערכית והסמלית, העריכו המורים העבריים, כי בהתבטאות 'רוח העם' הלשון מהווה מרכיב חשוב, כך לדוגמא: "השפה העברית היא אוצר החיים הרוחניים של האומה";⁴⁸ "השפה היא קדשי העם... בשפה חי העם, בשפה התגלם רוחו... היא החותם המבטא את עצמותו";⁴⁹ "השפה היא יצירת העם כמו שתרבות העם היא יצירתו, ושתי אלה קשורות יחד";⁵⁰ והיא "חלק אורגני מתרבותנו אשר אצרנו בקרבנו ולא הסחנו את דעתנו ממנה כל הימים".⁵¹ היינו, הלשון היא מסימניה העיקריים של תרבות האומה ומגורמיה החזקים של כל התפתחותה.

לראיית הלשון העברית כמשוקעת עמוק בנשמתה של התרבות העברית כיסוד וכמרכיב תרבותי, מתוספת בתפיסתם של המורים העבריים גם ההערכה שהלשון העברית אוצרת בקרבה את תכונות הלאום ומייצגת את הרבדים ההיסטוריים התרבותיים של העבר היהודי,⁵² "בה מתגלה הרוח העברי",⁵³ היא "שהיתה מאז ועד עתה בית המקלט לרוחו, ולא הלשון שבאיזה מקום ובאיזה זמן מדבר בה חלק זה או אחר של העם".⁵⁴

על פי ההבחנה שעושה שביד, בתפיסת התרבות כהתבטאות 'רוח' העם, יש ללשון גם משמעות תפקודית. מהבחינה התפקודית יש להבחין בין סיגול הלשון כאמצעי טכני-פונקציונלי כלשון הדיבור, לבין סיגול הלשון כתהליך של חיברות במובן תרבותי, כלומר – כקוד מפתח לאוצרות התרבות וכאמצעי הידברות בין הדורות. המורה וההיסטוריון זאב יעבץ ביטא תפיסה זו בהצעתו להתוויית דרך

חינוכית לילדי המושבות, "כי שפת העם ילידת רוחו היא, והאדם מבלי דבר שפת עמו, לא יוכל להגות את הגות עמו בכל תקפה וטרתה".⁵⁵ כן העריך משה קלינמן שתנועת התחייה הלאומית פירושה "שאיפה לשוב אל המקורות של הקולטורה הלאומית ולסדרי החיים המותנים על ידה", "שאיפה לחדש את נעורי כתבי הקודש ולהשליט את הדעות המוסריות שלהם בעולמנו ובהכרתנו",⁵⁶ ולדידו, ערך לאומי כזה יש ללשון העברית שהיא "המפתח לאוצרנו הלאומי מראשיתו ועד אחריתו, ושעל ידה אפשר לנו למצוא שוב אותו הרעיון ההיסטורי שאנו מרגישים אותו לנושאינו".⁵⁷ מאליו מובן, לדידו, שתכלית זו צריכה להיות נקבעת במרכזו של בית-הספר הלאומי.⁵⁸ כללו של דבר, על ידי הלשון מנחיל כל דור ודור את ערכי תרבותו שנצטברו במשך הדורות לדור הבא. הילדים הלומדים את לשון עמם קונים לעצמם את דרכי המחשבה, תפיסת העולם של עמם, ושערי אוצרות הרוח והתרבות של העם נפתחים לפניו. עצם השפה שבפיהם יוצרת קשר פנימי בינם לבין אוצרות התרבות של העם.

ד. תחיית הלשון העברית כביטוי לתודעת הקשר לעבר ההיסטורי

חוקרי תולדותיה של התנועה הציונית מרבים להדגיש עד כמה שזורה ההתייחסות אל העבר ההיסטורי היהודי במסכת הרעיונית ובחיייה של התנועה הציונית.⁵⁹

התנועה הציונית הדגישה את עקרון הרציפות ההיסטורית ואת דבר היותה המשך "קשירת החוט ההיסטורי" כמליצת הדור. אחד הקווים בקלסטר פניה של הציונות המייחד אותה בתוך ההתעוררות הלאומית היהודית, אומר רוטנשטרייך, "הוא במה שאין הציונות רואה את העבר היהודי כרקע בלבד, ואת הזיקה בין ההווה לעבר כזיקה המבוססת על נקיפת המועדים ההיסטוריים בלבד... בשני עניינים הכריעה הציונות במחשבה ובמעשה לטובת העבר והעמידה את ההווה כפוף לערכי העבר – הלא הם ענייני הארץ והלשון".⁶⁰ כלומר, הציונות תובעת את ארץ העבר היהודי כארץ ההווה והעתיד, והיא תובעת את לשון העבר היהודי – העברית – כלשון ההווה והעתיד, ומכאן שההכרעה לצד הזיקה ללשון העברית מקורה בהכרעה לצד ערכים של העבר היהודי כערכים קובעים את ההווה.

השפה העברית לא היתה רק שפת הדת ולשון הקודש, אלא גם שפה לאומית ששימשה את העם בכל הזמנים. חסידי העברית יכלו לטעון לפיכך, שהיא שפתו ההיסטורית של עם ישראל המאחדת את עם ישראל בכל פזוריו, מעגנת את

זיכרוננו התרבותי במקורות, ורק בה ניתן להמשיך את החוט ההיסטורי המקשר את כל דורות העם –

ואחרי אשר השפה העברית היא שפתנו הלאומית האחת בעבר – השפה האחת, אשר בה נאצרו ונגנזו כל יצירי המחשבה, קנייני הרוח המקוריים ביותר יקרים והיותר נכבדים של עמנו – השפה האחת, אשר בה נאמרו דברי ימינו היותר קדומים ונחקקו חוקי תורתנו הראשונים, בה נאמרו דברי ימינו היותר קדומים ונחקקו חוקי תורתנו הראשונים, בה נבאו נביאינו, שוררו משוררנו וקוננו מקונינו, חוברו תפילותינו ופיוטינו – לפיכך תחייתה היא אחד התנאים הראשונים של תחיית עמנו. ואם באנו היום לבחור לנו אחת משפות גלותנו כי תהי היא לשפת לאומיותנו, אז לא תחיה תיקרא בחירה כזאת, אחרי כי אין בה מאומה מחיי עברנו והוא כלי ריק מתוכנו הלאומי המקורי שבעבר.

ואם נאמר למלא אותו תוכן חדש אשר נריק אליו מעתה, מתוכנו שבהוה, אז לא תחיה תקרא עבודתנו זאת אלא ילידה. וכאמרנו להיום נולדים מחדש בשפה חדשה בתוכן חדש, ברוח חדשה – כי השפה העברית היא ג"כ ילידת רוחנו והיא מכוונת אליה ואל תוכנו – כי אז הלא לא נהיה את אשר היינו בעבר, כי אם בריאה חדשה נברא לא בידי שמים אלא בידי בני אדם פעוטים, ונהיה לעם קטן בעל מחשבה מצומצמת, רוח צרה, רגש פעוט, לנייר מחוק. צורת הניתנו זאת תשוה אז בערכה ובתולדותיה אל צורת הניתנו אחרי התבוללנו והטמעמנו בעמים, כי בין כה ובין כה הלא נפסקת הניתנו הקודמת, אשר כל ישותנו שואפת ויונקת את מציאותה ממנה, אשר כל עיקרו של אִיִּינו המיוחד, כל יתרוננו ההיסטורי, כל ערכנו הלאומי נמצא רק בה. ורק בקפלנו את העבר הזה תחת הניתנו הדלה שבהוה יש לנו זכות הקיום עתה ותקוה לעתיד יותר מזהיר.⁶¹

המסקנה היוצאת מן הדברים כי אין התחייה אלא החייאת העבר ועשייתו מצע ויסוד לחיי ההוה, צירוף העבר אל ההוה, התמזגותם והרכבתם יחדיו כדי להיות בסיס לחיי העתיד. אין המטרה להחיות את השפה העברית רק לשם האיחוד הלשוני של האומה, שהרי לתכלית זו ניתן היה לבחור בכל לשון אחרת השגורה בפי חלק מן העם; בהחייאת השפה העברית כשפתו ההיסטורית של עם ישראל נתכונו לשיתוף המוצא והגורל ההיסטורי של אומה ולשון ולקשר הנפשי האורגני שבין שתיהן.

תחיית הלשון העברית כביטוי לתודעת הקשר בין הדורות חזרה וקיבלה ביטוי בתפיסתם של המורים העברים: הם נתנו ביטוי לתחיית הלשון העברית כמשמרת את הרציפות ההיסטורית של החטיבה הלאומית הדוברת בה, ולא זו בלבד שהלשון מקרבת את חברי האומה וקורמת אותם לאיגוד לאומי מוצק,

אלא שהיא הערובה לשימורם של חוטי הקשר בין דור לדור ולבאים אחריו. ברוח זאת קבע המורה חיים אריה זוטא –

הלשון היא הקשר שבידינו פה בארצנו, הקשר החזק שמקשר את העם אל העבר שלו, אל תולדותיו, אל קניינו הרוחניים.⁶²

והמורה י"י גלס העריך –

אנו לומדים עברית לא לשם כוונות מדיניות, אלא כדי להבין את ההיסטוריה של התרבות שלנו, בכל מהלך התפתחותה, בהתהוותה. אנו לומדים עברית כדי שנכיר את אומתנו בהווייתה ההיסטורית ובהווה כדי שנכיר באמצעותה את רוחו המיוחד של עמנו, את פרצופו הרוחני, את נטייתו לערכים ואת שיטת הערכים שלו.⁶³

אמנם גלס ביקש להדגיש שאין לומדים עברית לשם תכליות מדיניות, אך אין ספק שלהרגשת הקשר לדורות הקודמים, כפי שמתבטאת בלשון, מיוחסת פונקציה חברתית ולאומית (שהרי הלשון נתפסה כאמור כאחד מסמלי ההמשכיות המובהקים של העם). לכך היתה משמעות מיוחדת בהווייתו החברתית והלאומית של היישוב כחברה לאומית מתהווה, להדגיש באמצעות הלשון הלאומית (ההיסטורית) את ההמשכיות ההיסטורית.

הפונקציה החברתית והלאומית של הלשון העברית קיבלה לדוגמה ביטוי בהכרת חשיבותה כ"שפתנו הלאומית, שבה התבטאה רוח עמנו בכל הזמנים ובכל הדורות, ורק בה יכולים אנחנו להסיר מעלינו את חותם הצועניות, רק בה אנו יכולים להמשיך את החוט ההיסטורי המקשר את כל הדורות ולתת לחיינו צביון של עם חי הנושא את עצמו במובן התרבותי רוחני".⁶⁴ כן ניתן למצוא בבחירה הלשונית בעברית בהברה הספרדית: בהברה האשכנזית ראו מעין עיוות של השפה הלאומית, שנגרם כתוצאה מתלאות הגלות, חלק ממערכת סמיוטית שסימלה את העולם הישן. לעומת זאת, המבטא הספרדי נחשב לשיבה אל המקור העברי הקדום, עת ישב עם ישראל בארצו. ועתה, משזכה עם ישראל לשוב לארצו – סבר המורה ישראל טלר – שומה עליו להחיות בה את המבטא המקורי.⁶⁵ אף-על-פי שהועלו טעמים שונים בזכות הבחירה במבטא הספרדי, הרי שההכרעה לגביו נבעה בראש ובראשונה מטעמים אידיאולוגיים. כשם שהעדיפו את העברית על פני היידיש מטעמים ערכיים, כן גבר גם המבטא הספרדי, שסימל את השיבה אל המזרח ואל תרבותו. המבטא האשכנזי נקשר עם היידיש, כלומר עם היהודי הגלותי המדבר בלשון הגטו. הצורך ביצירת תרבות עברית חדשה, אותנטית, חייב לחזור אל העבר. בהברה הספרדית טמון

היה קסם מיוחד של הינתקות מתקופת הגלות, של קידמה שיש עמה שיבה לימי קדם. כך היוותה תחיית העברית במבטא הספרדי ביטוי אופטימלי שהיה בו משום שינוי והמשכיות. מצד אחד זו השפה הקדומה והקדושה, המשותפת לכל היהודים והמעוררת אסוציאציות דתיות ותרבותיות שלאורך התחנכו כל השכבות והקבוצות, ומצד אחר היה במעבר להברה ספרדית משום ניתוק והתחלה מחדשת, שהלם את השאיפות הלאומיות לפיתוח תרבות לאומית חדשה.

סיכום

כפי שציין שמואל יבנאלי, "הכרתו הלאומית של עמנו ואיחוד כוחותיו וגיוסם לשם שיבתו לארצנו יתקיימו בעזרת הוקרתו את כל הקניינים הלאומיים שלו. עם שבניו-בוניו מוכשרים להזניח את שפתו הלאומית המקורית, פרי יצירת רוח גזעו הִיִסְכּוֹן לתחייה? ...אימתי תהיה עבודתנו בטוחה ונאמנה? מתי נרכוש כבוד לעצמנו בה? כשנוקיר את לאומיותנו ואת קניינינו, עמנו, ארצנו ושפתנו".⁶⁶ בדברי יבנאלי ניתן למצוא ביטוי לקשר שקישרו באידיאולוגיה הציונית ובאידיאולוגיה של החינוך העברי, בין מה שכינו התחייה הלאומית עם שורת מאפיינים הכרחיים שבלעדיהם לא תתרחש תחיית האומה. אחד הבולטים בין אלה לצד הטריטוריה ומכלול מרכיבי המורשת ההיסטורית, היתה הלשון העברית. מעבר לתפיסתה כשפת התקשורת בין העדות השונות, ואפילו כשפה הלאומית ההיסטורית, נתפסה העברית – לפי המסורת של הפילולוגיה הקלסית – כשיקוף וכביטוי של ההכרה והחוויה הקולקטיבית של האומה. אמונה זאת במרכזיותה ובחיוניותה של העברית, והעובדה שלא היתה לה בארץ שפה אירופית בת-תחרות, איפשרו לעברית להפוך תוך זמן קצר לשפת התרבות בפועל. השפה לא נתפסה רק ככלי, אלא "כמראה של הנפש", וכביטוי של "רוח העם" ושל "הגניוס היוצר" שלו.

כפי שביקשנו להראות, ללשון העברית היתה חשיבות מעשית בחינוך העברי בארץ ישראל בראשיתו, כלשון הדיבור וההוראה. אך בעת ובעונה אחת, הלשון העברית נתפסה כסמל רב ממדי:

(א) בעיניהם של הוגים ומורים, תפקודה של הלשון בהווייתו של דור התחייה מעוגן במוסכמה של ההגות הלאומית, שלפיה הוויה לאומית והווייה לשונית הן כמעט זהות. על משקל דברי ר' סעדיה גאון שאמר "אין ישראל אומה כי

אם בתורתה", נראה מדבריהם בסוגיית הלשון, שאין ישראל אומה כי אם בלשונה העברית.

(ב) הלשון הלאומית היא גילומה המהימן ביותר של המנטליות הלאומית המיוחדת של העם, בחינת תופעה מולדת בתחושתו ובתכונות הרוחנית והנפשית של העם, ולפיכך תחייתה בארץ האבות יוצרת סמל הזדהות חדש (או מחודש) שבלעדיו לא מתאפשר ליכודו של הדור לחטיבה לאומית מתפקדת.

(ג) הלשון היא משורשי היסוד של רוח האדם ומסימניה העיקריים של תרבות האומה ומגורמיה החזקים ביותר של כל התפתחותה. מבחינה זאת, תחיית הלשון העברית מבטיחה את הישמרות תודעת הרציפות התרבותית של הדורות.

(ד) הלשון העברית כנקודת הראשית של המוצא הלאומי של העם וכשפה היונקת מיצירת העם במשך כל הדורות אין כמותה לסמל את הגניוס העברי ולשמר את הרציפות ההיסטורית של החטיבה הלאומית הדוברת בה. יותר מכל "מקום זיכרון" אחר, יצרה השפה העברית את הזיקה לעבר כחלק אינטגרלי מההווה, ואת תחושת ההמשכיות "הברורה מאליה" מהעבר היהודי התנ"כי אל ההווה.

לפי האמור, ניתן לראות באילו מובנים תפסו חסידי העברית, בתנועה הציונית ובחינוך העברי בארץ-ישראל בראשיתו, את הלשון העברית כאוצרת בקרבה את תכונות הלאום והמידות המנטליות הלאומיות והתרבותיות. לפי גישתם, ביסוד הזיקות הלאומיות וביסוד הזהות העברית ההיסטורית והתרבותית, ניצבת הלשון העברית. לעצם הבלטת הלשון כמקור מהותי לייחוד עברי לאומי נודעת חשיבות רבה; בכך נטלו את היסוד האובייקטיבי העיקרי הקושר את כלל חברי האומה ויצקו בו תוכן תודעת-סובייקטיבי, דהיינו – תוכן הזדהותי לאומי.

הערות

- 1 Fishman J.A., 'Nationality – Nationalism and Nation-Nationism', in – Fishman J.A. et als. (eds.), *Language Problems of Developing Nations*, New York, 1968.
- 2 ברטל ישראל, 'מדו-לשוניות לחד-לשוניות לאומית', שבות, 15, תשנ"ב, עמ' 190.
- 3 מרדכי בן הלל הכהן, עולמי, ד', ירושלים תרפ"ח, עמ' 184.
- 4 ארנון א', 'ששים שנות בית הספר העברי בארץ', הד החינוך, כרך כ', חוברת ט', תש"ז, עמ' 40.

- 5 רוטנשטרייך נתן, המחשבה היהודית בעת החדשה, ת"א, תש"ה, כרך ראשון, עמ' 312;
אלמוג שמואל, ציונות והיסטוריה, ירושלים תשמ"ב, פרק שני.
- 6 אליעזר בן יהודה, 'שאלת החינוך', החבצלת, כרך י', גיליון 7, ו' כסלו תר"מ.
- 7 שם.
- 8 שם.
- 9 אחד העם, 'בית הספר ביפו' (תרס"א), על פרשת דרכים, דביר ת"א, תשי"ט, עמ' קצט
(נדפס לראשונה ב'השלוח', כרך ז', חוברת א-ג', שבט-ניסן תרס"א).
- 10 אחד העם, שם.
- 11 בכר נסים, 'לתולדות השיטה הטבעית', הדואר, גיליון 12, תרצ"א, עמ' יב'. על נסים בכר ופעולותיו בתחום החינוך ראו: א' ריבלין, תולדות היישוב העברי במאה התשע עשרה, ת"א, תשל"ו. על הכנסת שיטה זו כתב נסים בכר: "רעיון השיטה הטבעית בלימוד השפה העברית עלה בידי עוד בשבתי בקושטא... בשנים תרל"ג-תרמ"ב עמדתי בראש בית-הספר של חברת כל ישראל חברים שם... פניתי אל רבי חיים באדאני בהצעה לקבוע לתלמידים עת מיוחדת בכל יום ללמוד השפה העברית על פי שיטת האם, או שיטת פריבל, כלומר עברית בעברית, ובשנת תרל"ד בערך התחיל ר' חיים ללמד מחלקה אחת בעברית בלי שום תרגום. בשנת תרמ"ג קיבלתי את בן יהודה אל בית הספר 'התורה והמלאכה' בירושלים בתור מורה לעברית, וסיפירתי לו על תוצאות ניסיוני בקושטא ודרשתי ממנו להתרכז בשיטה זו ולשכללה, וכן עשה".
- 12 ילין דוד, לפי הטף, ורשה תר"ס.
- 13 גרזובסקי יהודה, 'השיטה הטבעית בלימוד שפתנו או עברית בעברית', הצבי, כרך יא, גיליון ג', תרנ"ז; אפשטיין יצחק, 'עברית בעברית', השלוח, כרך ד', תרנ"ט, עמ' 385-396; אפשטיין יצחק, עברית בעברית – ראשית לימוד שפת עבר על פי השיטה הטבעית, ורשה תרס"א.
- לעומת עדותו של בכר, כותב יהודה גרזובסקי כי הרעיון ללמד עברית בעברית בא לבן יהודה מהפדגוג הצרפתי קאררה, שהורה במוסד להכשרת מורים של כ"ח בפריס, ובו למד בן יהודה במשך שנה על פי עצת קרל נטר, כדי להיות מורה במקוה ישראל.
- חוקר הלשון שלמה הרמתי מציין את אפשטיין כמקורי שבין מפתחי שיטת עברית בעברית, שכן בניגוד לילין ולגרזובסקי לא ידע על פיתוח השיטה הטבעית באירופה ולא הושפע ממנה. על כך ראו: הרמתי שלמה, "עברית בעברית, בחינת מהותה, מקורה ודרך התהוותה", לשוננו לעם, מחזור כג, קונטרס ד-ה, תשל"ב.
- 14 אליעזר בן יהודה, 'תפוצת העברית בעברית בבתי"ס בארץ', הצבי, כרך יג', גיליון ז', תרנ"ז.
- 15 זוטא חיים אריה, דרכו של מורה – פרקי זיכרונות, סקירות ומאמרים מאת אחד המורים בדור התחיה, ירושלים 1938, עמ' קג.
- 16 ראו מאמריהם של גרזובסקי ואפשטיין, הערה 13.
- 17 זיכרון דברי האסיפה הרביעית, ראו: דרויאנוב אלתר (עורך), כתבים לתולדות חייבת ציון וישוב ארץ ישראל, ת"א, תרצ"ב, כרך ג', עמ' 977 [להלן: דרויאנוב, כתבים].
- 18 שם.
- 19 שם.
- 20 ילין דוד, 'המבטא והכתיב בעברית', הרצאה באסיפה הכללית השנייה של אגודת המורים, גדרה, אלול תרס"ד, ארכיון לחינוך יהודי (אח"י), תיק 91/3.

- 21 זכרון דברי האסיפה השביעית, דרויאנוב, כתבים, עמ' 1006-1007.
- 22 אלבויים-דרור רחל, החינוך העברי בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ו, כרך א', עמ' 371.
- 23 עזריהו יוסף, החינוך בארץ ישראל, ת"א, תשי"ד, ג', עמ' 37; ילין א', 'הסתדרות המורים בארץ ישראל', ספר היובל של הסתדרות המורים, תרס"ג-תשי"ג, ת"א תשט"ז, עמ' 655-643; אלבויים דרור, שם, עמ' 213.
- 24 הרמתי שלמה, ראשית החינוך העברי בארץ ותרומתו להחייאת הלשון, ירושלים תשל"ט, עמ' 61.
- 25 בן יוסף יעקב, מלחמת השפות, ת"א 1984, עמ' 52.
- 26 אחד העם, 'סך הכל' (תרע"ב), על פרשת דרכים, עמ' תכח [נדפס לראשונה ב'השלוח', כרך כ', חוברת ג', תרע"ב, עמ' 276-290].
- 27 קלזנר יוסף, 'הקונגרס הציוני האחד-עשר והועידה העברית השלישית', השילוח, כרך כט', תרע"ד, עמ' 370.
- 28 ליפשיץ אליעזר מאיר, 'תחיית הלשון' [ללא תאריך], בתוך: כתבים, ב', ירושלים תש"ט, עמ' רנו.
- 29 מתוך תזכיר ועד המורים בירושלים לחברת עזרה. ראו: בן יוסף יעקב, שם, עמ' 68.
- 30 ח"נ ביאליק, 'על י"ל גורדון' [נאום באספת חובבי שפת עבר למלאת 20 שנה למותו, טבת תרע"ג] דברים שבע"פ, ב', עמ' קע-קעא.
- 31 ח"נ ביאליק, 'על אומה ולשון' [נאום בוועידת 'חובבי שפת עבר', אייר תרע"ז], דברים שבע"פ, א', עמ' טו.
- 32 אחד העם, 'תחיית הרוח' (תרס"ג), על פרשת דרכים, ת"א, 1947, עמ' קעט [נדפס לראשונה ב'השלוח', כרך ו', חוברת ה'-ו', תרס"ג].
- 33 אחד העם, 'החינוך הלאומי' (תרס"ב), על פרשת דרכים, עמ' תי.
- 34 פרץ סמולנסקי, 'עם עולם' (תרל"ב), 'עת לטעת' (תרל"ה), בתוך: מאמרים א'-ב', ירושלים תרפ"ה.
- 35 מתוך דברי הקדמתו לחוברת הראשונה של 'השחר', א', תרכ"ט, עמ' V-VI.
- 36 בן יהודה אליעזר, 'שאלה נכבדה', השחר, ט, תרל"ח, עמ' 359-366.
- 37 גוטסמן מ', 'לשונות היהודים', עלים – מאסף לענייני השפה ותרבות, קייב, 1912, עמ' 52.
- 38 מתוך כתב-יד לא ערוך של המורה יחיאל יחיאל, אח"י, תיק 5.113 [ללא תאריך].
- 39 בן ציון מוסינזון, השפה והתחייה, הוצאת הסתדרות העברית באמריקה, תרע"ז, עמ' 4.
- 40 אוסישקין מנחם, 'בית הספר בארץ ישראל' (ללא תאריך), ספר אוסישקין, ירושלים תרצ"ד, עמ' 173.
- 41 מתוך תזכיר ועד המורים בירושלים לחברה עזרה. ראו: בן יוסף יעקב, שם, עמ' 68.
- 42 מתוך מכתב התקנות של חברת 'שפה ברורה', ירושלים, תרמ"ט. ראו: דרויאנוב, כתבים, ב', עמ' 785-786.
- 43 זכרון דברי האסיפה השישית, דרויאנוב, כתבים, עמ' 993-994.
- 44 שביד אליעזר, 'עקרונות להוראה אינטגרטיבית', בתוך: זילברשטין משה (עורך), מבני הדעת של המקצועות השונים וגישה אחדותית בתכנון הלמודים, משרד החינוך והתרבות, ירושלים תשנ"א, עמ' 92.
- 45 שביד אליעזר, לקראת תרבות יהודית מודרנית, ת"א 1995, עמ' 298.
- 46 ז'בוטינסקי זאב, 'שפת ההשכלה', השלוח, כרך ל', תרע"ד עמ' 506.
- 47 אחד העם, 'החנוך הלאומי', על פרשת דרכים, עמ' תי.

- 48 גלס י"י, לברור פרובלמת תרבותנו, קובנה [ללא תאריך] עמ' 61.
- 49 גלס י"י, החדר – פדגוגיקה עברית, ספר עזר למורים, סט. פטרבורג תרס"ח, עמ' 80.
- 50 מוסינזון ב"צ, השפה והתחיה, עמ' 1.
- 51 יצחק בן צבי, העברית בארצנו, הוצאת ההסתדרות העברית באמריקה, תרע"ז, עמ' 15.
- 52 על ממד זה ראו: חומסקי זאב, הלשון העברית בדרכי התפתחותה; ירושלים 1967, עמ' 14. ראו דבריו: "לכל אומה ולשון יש אוצר של מלים וביטויים שבהם אצורים וגלומים קנייני רוחה, ערכי מחשבתה וחוויות היסטוריות של האומה".
- 53 יחיאל יחיאלי, אח"י, תיק 5.133.
- 54 פינס נח, 'תכנית בית הספר העממי' (תרע"ז), בתוך: פינס נח, כתבים פדגוגיים, ת"א תש"א, עמ' 172.
- 55 יעבץ זאב, 'על דבר החינוך לילדי האיכרים בארץ ישראל' (תרנ"א), בתוך: אליאב מרדכי (עורך), ספר העליה הראשונה, ב, ירושלים תשמ"ב, עמ' 159.
- 56 קלינמן משה, 'הרעיון ההיסטורי', השילוח, כרך כג', תרע"ט, עמ' 390.
- 57 שם, עמ' 391.
- 58 שם.
- 59 רוטנשטרייך נתן, המחשבה היהודית בעת החדשה, עמ' 282-283; אלמוג שמואל, ציונות והיסטוריה, עמ' 11-10, 223-222; כנעני דוד, העליה השניה העובדת ויחסה לדת ולמסורת, ת"א 1975, עמ' 32.
- 60 רוטנשטרייך, שם, עמ' 282.
- 61 הירשברג א"ש, ההשתלשלות ההיסטורית של רעיון תחית הלשון העברית, הוצאת עבריה, אודיסא תרס"ט, עמ' 5.
- 62 זוטא ח"א, 'המלמד והמורה', השילוח, כרך כ', תרע"ד, עמ' 99-100.
- 63 גלס י"י, לברור פרובלמת תרבותנו, עמ' 6-7.
- 64 אהרונוביץ יוסף, 'טענות ישנות (בתרבות ובחינוך)' (תרע"ד), כתבי יוסף אהרונוביץ, כרך א', ת"א, עמ' 186.
- 65 טלר ישראל, 'תקון המבטא העברית, בעד האמת או בעד השלום', המליץ, שנה 38, גיליון 112, סיון תרנ"ח.
- 66 יבניאלי שמואל, 'הנחלת הלשון לעמנו' (תרע"ט), בתוך: יבניאלי ש., כתבים, א', עם עובד, ת"א 1961, עמ' 43.

